

7.
Tudod-e ki vagyok?
Csak a kő, csak a szem.
Idenézz, ragyogok!
Odakinn, idebenn.

Ha a nap lebukó,
ha üres a szived,
vigaszul (van a jó!)
kapod a köveket.

Lyukaink, sebeink:
ma dobog valahány -
eleven a szemünk,
ha figyel a hiány.

Segiti, aki néz,
emeli, aki mer –
de a lét közepén
a hiány ez a hely.
(2024)

Deczki Sarolta

A határ tapasztalata Agota Kristof műveiben

A határ, a mássá levés, az identitás szétfelbomlása és újraalkotása Agota Kristof életében és életművében is döntő jelentőséggel bír. Az író a nyugati határ melletti Csikvándon nőtt fel, majd Kőszegre költözött szüleivel és testvéreivel. Az apa 1948-ban börtönbe került, a család pedig szétszóródott, Agota Kristof egy szombathelyi kollégiumban lakott, ahol pénzkeresés céljából színdarabokat írt és adott elő. Fialtal házasként visszaköltözött Kőszegre, innen disszidált a családjával 1956-ban, vagyis a szó szoros értelmében átlépte a határt, amely elválasztotta a szabad világot a diktatúrától. De nemcsak attól, hanem az otthontól, a szülőföldtől, a családtól és – ami egy író számára a legnagyobb jelentőséggel bír – a nyelvtől is. Első verseit ugyan magyarul írta, de Svájcban élve franciára váltott. Az idegen nyelv nagy kihívást jelentett számára, a franciában élete végéig ellenséges nyelvet látott.

Svájcban sokáig munkásként dolgozott egy óragyárban, és az írás jelentett számára kitörési lehetőséget. Ahogyan kollégistaként, ezúttal is rövid színdarabokat írt, melyeket a helyi, neuchâtel-i kocsmában játszottak amatőr színészek. Küszködött a franciával, aminek eredménye szikár, dísztelen, lényegre törő, tömör írásmódja lett, melyet egy másik nyelvvalto íróéhoz, Beckettéhoz szoktak hasonlítani. Első, leghíresebb regénye, *A nagy füzet* 1986-ban jelent meg, s egy csapásra ismertté tette. A regény trilógiává bővült, a második rész 1988-ban látott napvilágot *A bizonyíték* címmel, s ezt követte 1991-ben *A harmadik hazugság*. A frankofón világ egyik legünnepelebb szerzője lett, regényeit számos nyelvre lefordították. De – ahogyan ez a külföldön sikeres magyar szerzőkkel lenni szokott – Magyarországon meglehetősen felemás módon alakult a recepciója, melynek legfőbb okai, hogy Agota Kristof nem magyarul, hanem franciául írt, továbbá nem a magyar prózai hagyományból táplálkozott. Ahogyan Esterházy Péter írta róla *A nagy füzet* magyar fordításának megjelenése után, 1989-ben: „Agota Kristof nem magyar szerző, hanem svájci vagy francia, minthogy franciául ír. Azonban az emlékei magyarok, a táj, amit a szemében hordoz, az magyar.

Ami nem érték vagy érdem – hanem nagyon érdekes. Hogy van egy nem magyar író, aki magyar könyveket ír, hogy messziről nézi valaki ugyanazt, amit mi innét. De ezt csak melleleg említtem. És megkülönböztetett figyelmükbe ajánlom ezt a valakit, Kristóf Ágotát, azaz Agota Kristofot.”¹ Esterházy Péter szavainak márpedig súlyuk van, kötött pályákra terelik a befogadást.

Amikor határokba ütközünk, akkor születik meg az, amit filozófiai értelemben tapasztalatnak nevezünk. Amikor valamit magunk mögött hagyunk, és kilépünk az egyelőre még formátlan ismeretlenbe. A tapasztalat valami új keletkezése, egyszersmind a régi pusztulása. Ahogyan Tengelyi László írja: „a tapasztalat – legalábbis részben – mindig egy olyan magától meginduló és önállóan lejátszódó értelemképződés terméke, amely kivonja magát a tudat hatóköréből”². A tapasztalat tehát olyan esemény, amely megtörténik velünk, legtöbbször akaratunkon kívül. A tapasztalat nem igazodik előzetes elvárásokhoz és azokhoz a sémákhoz, melyek segítségével a világot értelmezzük; egy olyan jelenség keletkezése, mely új és váratlan számunkra. A tapasztalat distanciáló esemény: kilódit abból a megszokott pozícióból, amelyből magától értetődő módon tudjuk megszervezni mindennapos gyakorlatainkat. A tapasztalat tehát kihívás elé állít: rámutat, hogy az identitás és a világ integritásának sérülése időről időre arra készíthet, hogy eladdig idegen értelmi alakzatokkal is számot vessünk, valamint hogy értelmezési alapként éppenséggel a világ és az abban élő én heteronómiáját fogadjuk el.

A tapasztalat tehát egy olyan esemény, melynek hangsúlyozottan megtörténés-karaktere van, melyet viszonylagos passzivitásban élünk át, eminens értelemben azonban sorseseeményként beszélhetünk róla. A sorseseemény az a határtapasztalat, mely által az élettörténet során addig rögzült értelmek vesztek – legalábbis részlegesen – érvényüket, és az önazonosságban valamilyen radikális idegenség jelenik meg, melyhez csak alig, vagy nehezen illeszthető az addigi élményvalóság egésze. A sorseseemény „olyan magától meginduló, uralhatatlan módon lejátszódó, föld alatti értelemképző-

désre utal, amely az élettörténetben új kezdetet teremt”³. Az élményvalóság egészével együtt ugyanis hirtelen szétzilálódik az a narratíva is, mely az élettörténet egységét jelentette. Nem az élettörténet integrálja magába a tapasztalatot, hanem a tapasztalat bontja meg a történet egységét, és válik valóban új kezdetté, ami egy új narratíva kezdetét is jelenti. Törést jelent abban az egységben, mely ugyanakkor az önazonosság egysége is. A tapasztalat az élettörténet újragondolására és újrakonstruálására készítet, melynek során nem ritkán olyan mozzanatok, olyan mindaddig figyelembe nem vett értelemrezdülések válhatnak konstitutívává, melyek átstrukturálhatják az ön- és világtapasztalat egészét.

A tapasztalat máshogyan megragadva a *mással levés* vagy a megváltozás tapasztalata. Hogyan veszítjük el önmagunkat, és a szétporladt identitás helyén hogyan jön létre valami más. Átalakítani magunkat: újra megvonni határainkat; új tapasztalati tartományokat bekebelezni, másokat magunk mögött hagyni. Agota Kristof egész életműve értelmezhető úgy, mint a tapasztalat, a mással levés, a megváltozás felmutatása. Hogyan történik az az esemény, amikor átlépjük azokat a határokat, melyek elválasztják a jelent a jövőtől és a múlttól, a régit az újtól, az ismertet az ismeretlentől. Hogyan zilálja szét a tapasztalat úgy is, mint határtapasztalat vagy sorseseemény, az élettörténet és az identitás egységét. Hogyan jönnek létre új értelmek és törlődnek el a régiak, hogyan jelenik meg valami radikális idegenség, mely heteronómiává robbantja az én és a világ integritását.

A határ mint országhatár

Agota Kristof életműve néhány, számára alapvető tapasztalat körül gravitál, melyek minden esetben határtapasztalatok. Ahogyan Faragó Kornéliánál olvashatjuk: „a geopolitikai értelemben elbeszél, intenzív határteremtés hatalmi jellegű. A határlétesítés ugyanis a hatalom önlétesítésének a része. Az átjutás – mint a számtalan közismert határnarratíva alapján levonhatjuk – domináns formációiban a korlátozó hatalom elszenvedése, kijátszása, leküzdése, esetleges engedékenységeinek kihasználása.”⁴ A diktatúrában a

1 <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ESTERHAZY/esterhazy00171/esterhazy00205/esterhazy00205.html>

2 Tengelyi László: *Az élménytől a tapasztalatig*. In: *Tapasztalat és kifejezés*. Bp., Atlantisz, 2007, 19. o.

3 Uo.

4 Faragó Kornélia: *Közelségek és distanciák. A térbeli létérzés határ(talanság)airól* = Iskolakultúra, 26. évf. 2016/1, 40.

határteremtés hatványozottan a hatalom önlétesítésének eszköze, hiszen a represszió maga a szabadság korlátozása, az egyének és a közösségek határok közé szorítása. A diktatúra kisajátít, egyre beljebb tolja a saját határait, a személyiség belsejébe, melyet így a hátborzongató idegenség tölt ki. Az emigráció mint határátlépés egyszersmind ezeknek a belső határoknak az átlépése is, a személyiség integritásának védelmében. Az emigráns azonban – paradox, de nagyon is logikus módon – másfajta határok rabja lesz, melyek ismét csak a személyiség legintimebb struktúráiban jelennek meg. A térbeli és egzisztenciális értelemben vett otthontalanságnak szintén dezintegráló ereje van, mely széthullással fenyeget. Mintha a diktatúra akkor is jelen lenne, mikor már rég elhagyták a határt, hiszen pusztán maga az a tény, hogy nem önként, hanem kényszerből emigráltak, a szabad választás lehetetlenségét jelenti. Igaz, a határátlépés saját döntés, de kényszer szülte, és a disszidenseket is kényszerpályára sodorja. A diktatúra idegensége, otthontalansága a szabad világban is utoléri azokat, akik elhagyták a hazájukat. Nem tudnak szabadok és otthon lenni se itt, se ott.

Már a pálya elején írott versekben is ott az emigráció, a kitaszítottság, az idegenség és a hiány tapasztalata. Ahogyan a *Tavaszi* című versben olvashatjuk: „idegenné váltam”. A testvérek hiánya a *Nélkületek* című versben: „testvéreim élnek valótlannul mint a halottak / és én is nélkületek”. A hiányhoz a valótlanság és a halál képzete társul. Az *Úton* című versben szintén fölfedezhető az emigráció okozta hiány, de a szerelem boldogtalansága, be-nem-teljesedettsége is:

„hol is lehetnek most
mindezek a színek illatok és hangok
hófödte hegyi ösvényeken
kifutottak a messzeségbe csöndbe
hidak házak erdők emberek
felrebbenő csók mi sem tűnőbb
de csók és minek többet is várni”

Az országhatár átlépése és ennek következményei több Agota Kristof-műben megjelennek, elsősorban persze a *Trilógiában*, melyben identitáskonstituáló szerepük van. A *nagy füzetben* a határ először akkor tűnik elélni, amikor az ikerpár ismerkedni kezd a nagymamával, életformájával,

világával, és elkezd megtanulni, hogyan lehet boldogulni benne. Kiderül, a ház a város szélén van, az erdő, a természet közelségében, ahol már nem jár se villamos, se busz, se autó, csak néhány katonai teherautót látni – ami jelzi, hogy a város széle a civil világ vége is, ahol más törvények uralkodnak, mint a városban. Egyrészt a természet, másrészt a hatalom törvényei – mindkettő távol áll a város polgári rendjétől. Az ikreknek viszont ezeket a törvényeket kellett megtanulniuk az életben maradás érdekében.

A kettő sajátos szimbiózisba kerül a mindennapi praxis során, amikor például halat fogni mennek a patakra. Ehhez semmiféle eszköz nem áll rendelkezésükre, pusztán kézzel halásznak, akár a természeti népek. A zsákmányszerzés során azonban jelen vannak a katonai erők is: „Gyakran járunk az erdőre, sosem tévedünk el, tudjuk, merre van a határ. Az őrk már ismernek bennünket. Nem lőnek ránk. Nagyanyától megtanuljuk, melyik az ehető és melyik a mérges gomba.”⁵ Ugyanekkor mesélik el azt is, hogy az erdőben halott katonára bukkantak egy bombatölcser mellett. Vagyis az erdő és a határ közelsége korántsem veszélytelen, az életben maradás érdekében ismerni kell a természet és a hatalom törvényeit. Éppen ezért veszik el az ikrek a katona fegyvereit, a töltényeket, a kézigránátokat és a puskát. Később egy rendőr rajtuk keresi, de ők letagadják, hogy bármi közük lenne hozzá. Más alkalommal egy szökevény katonával találkoznak, aki a határon túlról jött, és haza akar jutni. Nagyon éhes, de nem mutatkozhat lakott területen. A fiúk szereznek neki ételt és meleg holmit.

A határ tehát veszélyes, és az átlépés döntő hatással van az emberek sorsára. Az első katona meghalt, a második szökevényként bujkál, és a megszállók sem a saját akaratukból őrzik a határt, melyen olykor repülőgépek kelnek át, a túloldalon bombáznak, de néha az innenső oldalon is találat ér egy-egy házat. És „az is előfordul, hogy egy-egy gép zuhanórepülésben csap le a földeken vagy az utcákon lévő emberekre, géppuskával lő rájuk.”⁶ A városra zuhognak a bombák – a határ közelsége konkrét életveszélyt jelent. S nem derül ki a szövegből egyértelműen, hogy a zsidókat a határ felé terelik-e, de vélhetően igen. A szövegben „embernyájként” említődik a katonák által vezetett sokaság, melynek tagjai éhesen és a földet mereven

5 Agota Kristof: *Trilógia* (ford. Bognár Róbert és Takács M. József). Budapest, Cartaphilus Kiadó, 2011. 15.

6 I.m. 95.

nézve vonulnak. Kiderül, marhavagonokban hozták őket, de további sorukra nem derül fény.

A háború vége felé pedig mindenki menekülőre fogja, hiszen érkezik az ellenséges hadsereg az országba – melyet kik félelemmel, kik reménnyel vártak. A határnak ez esetben is döntő a jelentősége, hiszen a menekülő hadseregről azt híresztelik, hogy a másik oldalon lesz csapatösszevonás, hogy megállítsák az ellenséget. A tömeg azonban inkább menekül, „azt mondják, hogy örökre el kell hagyni az országot, mert jön az ellenség, és bosszút áll. Rabszolgasorba fogja taszítani a népünket.”⁷ Mindenki cipel magával annyi holmit, amennyit tud – ennyi maradt minden vagyonukból. Mielőtt az ellenség megérkezik, a közeli, szögesdróttal körbekerített táborban hullákat égetnek.

Aztán a menekülők között megérkezik az édesanya is, egy idegen férfival és egy csecsemővel, hogy elvigye őket egy másik országba. Miközben kérlel, gránát csapódik az udvarba, és megöli az asszonyt. Aztán érkezik az ellenséges hadsereg, és „harckocsik, ágyúk, teherautók mennek át a határon éjjel-nappal. Távolodik a front, egyre beljebb a szomszédos országba.”⁸ S amint vége a háborúnak, a határ lezárul, és magába zárja a megszállt ország lakót. „Az új határzár áthatolhatatlan. Hazánkat szögesdrót veszi körül, el vagyunk vágva a világtól.”⁹ Az ikrek azonban már jól kiismerik magukat a határ környékén, és amikor az apjuk visszatér pár év múlva, ráállnak, hogy segítenek neki átjutni. A férfit a diktatúra börtönében kínozták, vagyis a hatalom a testi-lelki integritását akarta megtörni, kisajátítani a személyiségét, feltölteni azt a maga idegenségével. Az apa saját élete és lelki épsége érdekében akar átkelni, mondván, „inkább meghalok, mint hogy itt maradjak.”¹⁰ Az ikrek elmagyarázzák neki, milyen kockázattal jár az illegális határátkelés, de az apa vállalja. Ekkor már tisztában voltak vele, hogy el fognak válni. Az apát elviszik a határhoz, és feláldozzák annak érdekében, hogy az egyikük átjusson. A regény ezekkel a sorokkal záródik: „Apánk a második akadály előtt fekszik. Igen, át lehet jutni a határon: valakit előre kell küldeni. Egyikünk a vászonzacskóval a kezében, Apánk nyomaiba és holttestére lépve átmegy a másik országba. Másikunk marad, visszamegy

Nagyanya házába.”¹¹ Sem az anya, sem az apa nem jutott át, csak az ikerpár egyik tagja, aki nemcsak a valós, fizikai országhatárt sértette meg, hanem – mire idáig eljutott a testvérével együtt – addigra sok más határon átlépett: erkölcsi, civilizációs, érzéki-testi, nyelvi és lelki határokon.

A *bizonyíték* azzal kezdődik, hogy a határőrök észrevették, valaki megkísérelte az átkelést, és Lucast faggatják, tud-e valamit, majd elviszik, hogy nézze meg a holttestet. Lucas észreveszi, hogy le vannak tépve a férfi körmei, tehát valószínűleg kínozták, mire a határőr azt állítja, hogy „a mi börtöneinkben nincs kínzás”¹² – a diktatúra nemcsak kínozt, hanem hazudik is. A könyvárus szavai szerint: „a miénk halott, üres város. Határzóna, zárt, elfelejtett világ. Látásból biztosan ismeri az itt lakókat. Mindig csak ugyanazok az arcok. Egyetlen idegen sem jön ide.”¹³ Mielőtt a diktatúra mesterségesen elvágta a két országot egymástól, azelőtt a város be volt kapcsolódva a világ vérkeringésébe, legalábbis a környező világéba: sok diák tanult ott, nyáron turisták jártak oda az ország belsejéből és a határ túloldaláról is. Régen a parasztok onnan jártak ide eladni a terményeiket, a vonat pedig elment egészen a szomszéd ország első nagyvárosáig. A mesterségesen és erőszakosan létrehozott határ tehát egy életvilág eleven szövétét szakította fel, emberi kapcsolatokat zilált szét, nemcsak az országot és a várost, hanem magát az élet természetes menetét szorította élehetetlen, szűkös, fullasztó határok közé.

Claus T. vonattal érkezik a városba, és a fivérét, Lucast keresi, de a helyiek azt hiszik, csak tréfál, ő maga Lucas, aki harmincéves korában eltűnt, talán az országot is elhagyta. A hatóságok emlékezete azonban jobb, mint a városlakóké: ők pontosan számon tartják, hogy Claus hol szállt meg, mit csinált, mikor fogyott el a pénze, járt le a vízuma, és börtönbe kerül. Az, hogy a férfi hogyan ért a határ másik oldalára, nem derül ki. A *harmadik hazugság* pedig azzal kezdődik, hogy a főhős börtönben van, gyerekkora városában, melyről ő is azt állítja, hogy „halott város”. Külföldről érkezik, a határ túloldaláról. Az országot fiatal korában hagyta el, úgy, hogy tökéletesen ismerte a határzónát. Egy férfit küldött előre, aki alatt akna robbant, ő pedig a nyomaiba lépve nem kockáztatott semmit, míg a férfi élete kockáztatásával is át akart jutni. Egy következő fejezetben az eddig egyes

7 I.m. 124.

8 I.m. 137.

9 I.m. 138.

10 I.m. 153.

11 I.m. 157.

12 I.m. 161.

13 I.m. 177.

szám első számú elbeszélés átvált egyes szám harmadik személybe, és így írja le ugyanezt a történetet: „a gyerek átlépi a határt. A férfi megy elől, a gyerek vár. Robbanás. A gyerek odaszalad. A férfi a második drótakadály mellett fekszik. A gyerek most nekilódul. A férfi lábnyomaiba lépve, aztán a holttesten egyensúlyozva átjut a túloldalra, és elrejtőzik a bokrok között.”¹⁴ A gyereket aztán megtalálják a határőrök, és elviszik a rendőrörsre. „A gyerek aláírja a jegyzőkönyvet, amelyben három hazugság található. A férfi, akivel nekivágott a határnak, nem az apja. A gyerek nem tizennyolc éves, hanem csak tizenöt. Nem Clausnak hívják.”¹⁵ Itt már világosan látszik, hogy egy erőszakkal létrehozott határ pusztán léte milyen dezorganizáló hatással bír az identitásra. Szétzilálja nemcsak az emberi, családi kapcsolatokat, de magát a személyiséget is meg hasonlításra készteti. Ahogyan később a fivérének, Klausnak bevallja: „tizenöt éves voltam, amikor átmentem a határon. Hamis születési dátumot adtam meg, hogy idősebbnek, vagyis nagykorúnak higgyenek. Nem akartam, hogy gyámság alá helyezzenek.”¹⁶ A keresztnévét pedig a testvére miatt változtatta Clausra.

A *Tegnap* című kisregényből tűnik ki talán a legjobban az egész életműben, hogy a határ átlépése, az országváltás milyen traumával jár. A főhős, Sandor egy kis faluban született, az anyja, Esther prostituált volt, akihez sűrűn jár a tanító. A gyerek kihallgatja egy beszélgetésüket, melyből kiderül, hogy a férfi a gyerek apja, és ettől annyira kikelt magából, hogy amikor a felnőttek elaludtak, belevágott egy kést a tanítóba. Aztán elmenekült, és egy másik országba keveredett, ahol új identitást vett föl. Új nevet talált ki magának, felnőtt az internátusban, aztán egy gyárban kezdett el dolgozni, de az élet üres maradt a gyerekkori szerelme nélkül. Hazájabeli menekültekkel barátkozik, és tanúja annak, hogyan mennek tönkre. Egyszer tolmácsnak kérték fel egy tárgyalásra, ahol egy honfitársát fogtak perbe, mert meglopta a munkaadóját. A férfi leütötte a börtönben az őrt, és ezért nyolc évet kapott.

A főhős aztán elmegy a kocsmába, ahová a férfi járt, és ott meséli neki valaki: „mióta itt vannak, minden este hallom, hogy a felesége sír, amikor megjön a munkából. Órákon át zokog. A falujában ott voltak a szülei, a szomszédai, a barátai.”¹⁷ Az emigráció tehát az otthon elvesztésével és az emberi kapcsolatok szétzilálódásával járt az asszony számára, aki haza is

tért, amikor a férjét lecsukták. Sandor aztán egyre többet jár el a kocsmába, ahová az övéi, és emberi tragédiák tanújává válik. Egy tizennyolc éves lány, Vera, megmérgezte magát. „Az első halottunk. Nem sokkal később újabbak követték. Robert felvágta az ereit a fürdőkádjában. Albert felakasztotta magát, az asztalán anyanyelvünkön írott üzenetet hagyott: »Le vagytok szarva.« Magda meghámozta a krumplit és a répát, aztán leült a földre, kinyitotta a gázt, és a fejét bedugta a sütőbe. Amikor már negyedik alkalommal folytattak nyomozást a kocsmában, a pincér azt mondta nekem: – Maguk, külföldiek, állandóan koszorúra gyűjtenek, állandóan temetésre járnak. Azt válaszolom neki: – Mindenki úgy szórakozik, ahogy tud.”¹⁸ A távolság, az idegenség, a háborzongató otthontalanság felemésztette ez életüket.

A nyelv határai

Ahogy fentebb írtuk, Agota Kristof felnőttként sajátította el a franciát, melyen aztán világsikert ért el, de mindig is ellenséges nyelvnek tekintette. Az *analfabéta* című, önéletrajzi jellegű könyvében¹⁹ írja, hogy először a német volt számára ellenséges nyelv, mert a határmenti kisvárosban a lakók negyede németül beszélt, mint ahogyan később a megszállók is. Aztán jöttek az újabb megszállók, akik már oroszul beszéltek, s akkor ez lett az ellenséges nyelv. Az emigrációval azonban fel kellett adnia az anyanyelvét: „így aztán, huszonegy évesen, amikor Svájcba érkeztem, teljes véletlenségből egy olyan városba, ahol mindenki franciául beszél, olyan nyelvvel szembeültem, amely tökéletesen ismeretlen volt a számomra. Itt kezdődött a harcom ennek a nyelvnek a meghódításért, egy hosszú és ádáz küzdelem, ami az egész életemet végigkíséri. Több, mint harminc éve beszélek, húsz éve írok is franciául, de még mindig nem ismerem. Nem beszélem hiba nélkül, és csak szótár gyakori használatával tudok rajta helyesen írni. Ezért hívom a francia nyelvet is ellenséges nyelvnek. És van még egy oka, amiért így hívom, és ez az utóbbi a súlyosabb: ez a nyelv az, amelyik folyamatosan gyilkolja az anyanyelvemet.”²⁰ Vagyis a megszállók ellenséges nyelve mellé

14 I.m. 395.

15 I.m. 397.

16 I.m. 418.

17 *Tegnap*, 42.

18 I.m. 48–49.

19 Agota Kristof: *Az analfabéta* (ford. Petőcz András). Budapest, Palatinus, 2007.

20 I.m. 30.

felzárkózott a francia is, ami azért is különösen érdekes, mert az idegen nyelvet beszélők ezúttal nem „helybe mentek”, hanem az író maga távozott az országból, hagyta el annak határait. S ezzel egy új világba került, melynek nyelvét nem beszélte eleinte, és később is – legalábbis állítása szerint – csak fogatékosan.

Számos értelmező szerint írásmódjának egyszerűsége, nyersesége is ennek köszönhető. A rövid, sallangmentes mondatok, a tényközlésre szorítkozó, szikár próza: „...az általa választott nyelv elvállalja az irodalmi nyelvi regisztertől rövid, tömör volta miatt, ami Agota Kristof stílusát keménnyé, durvává teszi. Szerinte [Cécile Kovács házyt idézi a szerző] ez a stílussajátosság annak köszönhető, hogy a szerző a magyar nyelvet másolja, átteszi franciába – márpedig ő úgy látja, az állítmányból a kopulát olykor kihagyó magyar nyelv tömörebb a franciánál.”²¹ Kétségtelen, hogy helytálló a magyarázat, mely szerint a francia nyelvben való hiányos jártasság rejlik Kristof prózanyelvének szikársága mögött. Ahogyan Samuel Beckett-re, úgy Kristofra is azt szokták mondani, hogy a mondatai olyan egyszerűek, mint a nyelvkönyvek példamondatai. Ez az egyszerűség azonban becsapós lehet, gondoljunk csak Kertész Imre *Sorstalanságára*, melynek nyelvéről a kritikusok hasonlóképpen írnak, mint Kristoféről. Vagyis, akár azt is feltételezhetjük, hogy tudatosság áll emögött a nyelvi puritánság mögött.

Egy radikálisan beszűkült világban játszódik *A nagy füzet*, és az ikrek számára a túlélés lehetőségét a tökéletes mimikri, az alkalmazkodás jelenti. A nyelv határait a világ határaihoz kell igazítaniuk, át kell állítaniuk az agyukban az anyanyelv szótárát, és bizonyos szavakat, melyeknek nincs helyük az új világukban, törölni kell, másokhoz pedig hozzászokniuk. A *Lélekedzés* című fejezetben olvashatjuk, hogyan cserélődnek fel a régi és az új szavak, azok a szavak, amelyekkel édesanyjuk becázta és szerette őket egykor azokra, amelyekkel a nagyanyjuk és a városiak szidják őket. Az anya szavai: „Kedveseim. Drágáim. Mindenségeim. Imádott kicsikéim.”²² Ezeket a szavakat aztán addig ismételik, míg „a szavak lassan elvesztik jelentésüket, és csökken a miattuk érzett fájdalom.”²³ Az ismétlésnek tehát jelentéskioltó hatása van, amit a mindennapi praxisból is ismerünk: bizonyos szavak

érzelmi töltetet hordoznak, kimondásuknak performatív értéke van, mely a túl sok ismételtetéstől megkopik.

Hasonlóképpen járnak el azokkal a szavakkal, melyekkel a nagymama és a városlakók illetik őket: szukafattyak, boszorkányfajzat, kurvafattyak, hülyék, csibészek, taknyosok, szamarak, mocskosok, disznók, rohadékok, dögök, szarháziak, akasztófavirágok, gyilkospalánták. Amikor először hallják őket, nagy érzelmi hatást gyakorol rájuk, elvörösödnek, zúg a fülük, ég a szemük, remeg a térdük. A túlélés érdekében azonban közömbösíteniük kell ezeket a kifejezéseket, aminek technikája hasonló az előzőhöz: leülnek a konyhaasztalhoz, és elkezdik sértegetni egymást. Addig ismételtetik a sértéseket, mígnem azok elvesztik érzelmi jelentésüket, kiürülnek és végre közömbösek lesznek irántuk.

A *tanulás* című fejezetben pedig arról olvashatunk, hogyan dolgozzák ki saját „nyelvfilozófiájukat”, mely szintén a túlélést szolgálja. Elkezdenek ugyanis tanulni, lexikonokat böngésznek, a Bibliát, fejlesztik a helyesírásukat, új és újabb szavakat tanulnak – hiszen fel akarják jegyezni egy nagy füzetbe mindazt, ami velük történik. A sok új szót azonban mintha csak azért tanulnák, hogy gondosan szelektáljanak belőlük. A szelekció szempontja pedig az igazság, a tényeknek való hű megfelelés. A nyelv visszavezetése eredeti közlő funkciójára, megtisztítva minden félreértés lehetőségétől, az egyértelműsége redukálva. Pontosan és tárgyilagosan akarnak fogalmazni, kizárva minden szubjektivitás lehetőségét: „azok a szavak, amelyek érzéseket jelölnek, igen homályosak, jobb, ha kerüljük a használatukat, és ragaszkodunk a tárgyak, az emberek és önmagunk leírásához, vagyis a tények hű leírásához.”²⁴

Az ikrek egy puritán, hangsúlyozottan referenciális szótár megteremtésén fáradoznak, mely egyrészt abban van segítségükre, hogy rögzítsék azokat a tényeket, amelyeket tapasztalnak a világból, másrészt pedig abban, hogy ezt el is távolítsák maguktól, kizárják az érzelmi bevonódás lehetőségét. Így próbálnak meg felülkerekedni az őket körülvevő világon, melyben eleinte idegennek érzik magukat, melyben traumatizálttá váltak, melyben úgy érzik, hogy elvettek tőlük valami nagyon fontosat. Ennek a visszaszerzésére azonban nincs lehetőségük, így saját magukat, saját világukat és saját

21 Földes Györgyi: *A nyelv mint ellenség. Agota Kristof szövegei* = Iskolakultúra, 2016/1. 53.

22 *Trilógia*, 24.

23 *Uo.*

24 *I.m.* 30.

nyelvüket kell átalakítaniuk ahhoz, hogy felülkerekedjenek az elszenvedett veszteségen, uralni tudják saját magukat és az életüket.

Az igazság mint kritérium azonban nem minden esetben érvényesül. Van, amikor hazugságra kényszerülnek. Hazudnak a rendőrnek, amikor a halott katona fegyvereit keresi rajtuk. Hazudnak a kihallgatás során, amikor a plébános szolgálólányának az arca súlyosan megsérült, mert gránátokat rejtettek a tűzhelybe. A hazugság azonban számukra egy magasabb rendű igazságot szolgál, és tudják, hogy ez az igazság nem érvényesülhet a világban, nekik kell igazságot tenniük. Tudják, hogy a szolgálólány nem bűnös a világ szerint azért, amiért élelmet kínált az elhurcolt zsidóknak, majd mégsem adott nekik. Az ő értékrendjük szerint azonban ez bűn, és az igazság érdekében akár hazudni vagy büntettet elkövetni is lehet – ha nyomós ok van rá. Ezért zsarolják meg a plébánost is, hogy lássa el Nyúluszáját és az édesanyját élelemmel. Vagyis nincs valós morális dilemmájuk az igazság és a hazugság között, mert amikor hazudnak, akkor az igazságnak akarnak érvényt szerezni. A saját világuk igazságának.

Az érzékelés határai

A nagy füzet legkülönösebb és egyben legfelkavaróbb jelenetei azok, amikor az ikrek nemcsak a nyelv machinációjával, hanem különböző testi és lelki gyakorlatokkal is megpróbálnak alkalmazkodni az őket körülvevő világhoz. Vagyis a nyelv kifejező eszközkészletével együtt az érzékelés határait is redukálják, hol le akarják szűkíteni, hol pedig ellenkezőleg, ki akarják tágítani. A cél ugyanaz: a fájdalom kiiktatása és a túlélés. Mindezek a gyakorlatok a mássá levés technikái, mellyel az ikrek egy sorseseményre, egy határtapasztalatra reagálnak. Egy olyan traumatikus tapasztalatra, mely arra a következtetésre juttatja őket, hogy ha túl akarják élni, és egyáltalán, túl akarnak élni egy számukra radikális otthontalan világban, akkor új határokat kell kijelölniük mind a nyelv, mind pedig saját érzéki-lelki konstitúciójuk vonatkozásában. Ezek az új határok ismét csak azt a célt szolgálják, hogy képesek legyenek uralni az új helyzetet, és újra integer lényként alkossák meg saját magukat – mássá legyenek.

Gyakorlatoknak nevezik ezeket a különböző technikákat, melyekkel sajátos önnevelést hajtanak végre – *A nagy füzet* ebben az értelemben nevelődé-

si regényként is felfogható. A gyakorlatokat gondosan leírják, mintha csak valamiféle használati utasítást olvasnánk.

A *koldulásgyakorlat* során nem az a fontos számukra, hogy alamizsnára tegyenek szert, hanem hogy megtudják, milyen érzés koldulni. El is dobják, amit kapnak, hiszen nekik csak a tapasztalatra volt szükségük.

A *vakság* és a *süketség* gyakorlását felosztják egymás között. Idővel kiélesednek az érzékeik, akárcsak az igazi vakoknak és süketeknek, és nem lesz szükségük kendőre a szemük elé vagy arra, hogy befogják a fülüket. Sikerül tudatosan uralni a testi-érzéki funkcióikat.

Gyakorolják a *koplalást* is. Erre praktikus is szükségük van, hiszen a nagymamánál csak akkor kapnak enni, ha dolgoznak, eleinte tehát éheznek. Egy idő után azonban úgy gondolják, szükségük van arra a képességre, hogy el bírják viselni a koplalást, ezért ki akarják fejleszteni magukban. Közlik az asszonnyal, hogy ma nem esznek, ő erre direkt csirkét süt, másnap pedig palacsintát. Az ikrek állhatatosak, ellenállnak a kísértésnek.

A *kegyetlenség* gyakorlása az érzelmeken való felülkerekedést szolgálja, mássá lenni, mint ahogyan a természetes hajlamok diktálják. Elvágják egy csirke nyakát, majd közlik a nagymamával, hogy minden vasárnap csirkét akarnak enni, amit majd ők levágnak. De azt is világossá teszik, hogy nem szeretnek ölni. A nagymama már kezdi kiismerni a logikájukat: „Aha. Ez megint egy gyakorlat. Igazatok van. Jó, ha tud ölni az ember, amikor muszáj.”²⁵ De nemcsak csirkéken gyakorolnak, hanem egyéb állatokon is. Gyerekként egy olyan tetre készítik fel magukat, mely radikális határsértésnek számít: elvenni valaki életét. De olyan világban élnek, melyben ez majdhogynem mindennapos, hiszen háború van, melynek következményeivel maguk is kénytelenek szembesülni: azzal, hogy milyen olcsó és esendő az emberélet ilyen időkben. Látják a táborban az emberi hullákat, látják a saját édesanyjuk halálát, látják a Nyúluszáj és édesanyja végét, és végül ők maguk viszik halálba a saját apjukat is. A kegyetlenség, a háború az öléshez egyszerre határsértés és alkalmazkodás a körülöttek levő világhoz. Szükségük is lesz erre a képességre, amikor a nagyobb gyerekekkel összetűzésbe kerülnek.

Máskor a *mozdulatlanságot* gyakorolják. Ezt észreveszi a náluk lakó tiszt, és kifaggatja őket, hogy miért csinálják mindezt. Ezek után módjukban áll a kegyetlenség gyakorlása is, hiszen a tiszt korbácsot ad a kezükbe. Nem

25 *Trilógia*, 48.

beszélnek egymás nyelvét, de értik, mit akar, és addig verik, míg tiszta vörös nem lesz a teste.

A későbbiek során kiderül, hogy szükségük is volt ezekre a gyakorlatokra. Amikor börtönbe vetették őket, vagy amikor át kell élniük anyjuk halálát közvetlen közelből, vagy amikor az apjuk meghal a határnál. Az érzékiség határainak átformálásával új tapasztalatokra tettek szert, olyanokra is, amelyeket nem akartak, de tudták, hogy késznek kell lenniük az átélésükre. Mássá kell lenniük, hogy túléljenek abban a világban, amelybe akaratukon kívül kerültek.

Határok és szexualitás

Agota Kristof művei azért váltak vitatottá középiskolai olvasmányként, mert erőteljes bennük a szexualitás, méghozzá annak olyan formái, melyeket általában nem tartanak normálisnak. Pedofília, incestus, zoofília, különböző perverziók – vagyis a szexualitás terén is határsértés történik. A legerősebb tabuk márpedig a szexualitást övezik a kultúrában, vagyis a normálistól eltérő szexualitás tiltás alá esik. A mindenkori civilizációs és kulturális normák határozzák meg, hogy mikor mit tartanak normálisnak²⁶, és erőteljes normasértésnek számít, ha ezeket a tabukat megtörik. Agota Kristof poétikájának viszont szerves része a szexualitás társadalmilag nem elfogadott formáinak a jelenléte, melyek teljesen természetesen simulnak bele a szövegvilágba, semmi rendkívüli eseményt vagy esetlegességet nem képviselnek, hanem lényegi elemei annak. Ami azt is jelenti, hogy ez a szövegvilág maga is a határsértő, az egész életműnek szerves része a határok megsértése, a tabuk megtörése.

A *nagy füzet*ben az ikrek számos olyan testi jelenetnek tanúi és szereplői is, melyekhez életkoruknál fogva éretlenek. A szolgálólány hármában fürdik velük, és szexuális játékokba vonja őket. Tabutörés ez, hiszen gyerekekről van szó, ráadásul kettőről, akik nem is értenek sokat az egészből. A szolgálólányhoz hasonlóan a náluk lakó tiszt is kihasználja őket, ráadásul még perverzebb módon. Először megveretteti magát velük, amiről fentebb már volt szó, ez a szexualitás mazochista formája. A legközelebbi alkalommal

pedig levetkőzik, közéjük fekszik és átöleli őket, együtt alusznak – nyilván ez sem független a szexualitástól. Reggel azonban, amikor a fiúk menni szeretnének, mert pisilniük kell, a tiszt azt mondja, hogy eresszék rá. Az ikrek megteszik, majd mennek dolgukra.

A szomszédasszony lánya, a Nyúlszájnak csúfolt félbolond lány pedig lefekszik mindenkivel a faluban, a fiúkkal is ki akar kezdeni, azok azonban nem állnak kötélnek. Legközelebb a patakparton találkoznak vele, látják, hogy nincs rajta bugyi, és egy kutyával közösül. Radikális határsértés ez is, az ember és az állat közötti határ megsértése, mely az erős civilizációs tabuk közé tartozik.

Ugyan ma már sem bűnnek, sem tabunak nem számít a homoszexualitás, de abban az időben, amikor *A bizonyíték* játszódik, még az abnormális szexuális viselkedésfajták közé sorolták, és nem ritkán rendőri intézkedést és börtönt vont maga után, ha valakit rajtakaptak. A regény hőse, Lucas bonyolódik afférba a helyi pártkorifeussal, aki szerint „az ilyen dolgok megbocsáthatatlan bűnnek számítanak a Pártban.”²⁷

Bizarr határsértés továbbá, amikor Lucas a gyerekágyas Yasmine-nel keveredik intim viszonyba, akiről kiderül, hogy az apjától született gyereke, és a szerelmi kapcsolatban a férfit is az apjával azonosítja. Vagyis Lucas mintegy az apa helyére lép, így mintha az intesztus is megkettőződne. A *harmadik hazugság*ban Klaus és a húga, Sarah kerülnek vérfertőző viszonyba, a *Tegnap* című kisregényben pedig Sandor, a főszereplő Linével, a féltestvérével. A lány nem tudja, hogy milyen közeli a kapcsolat közöttük, de azzal tisztában van, hogy az apjának valamiért fontos a fiú, aki megkísérli meggyilkolni. Voltaképpen semmi esély nem volt arra, hogy Sandor emigrálása után valaha is találkozzon a nővel, akinek a férje éppen abban a városban kapott egy ösztöndíjat, ahol a férfi is él – a történet meglehetősen hihetetlennek és bizarrnak tűnik. Sandor és Line egymásba szeretnek, de a nő mégis hazamegy a férjével. Agota Kristofnál a szerelmi kapcsolatok tehát általában nem nélkülözik az abnormális elemeket, mellyel alapvető civilizációs és kulturális normákat sértenek meg. Nem boldogok ezek a kapcsolatok, mint ahogyan általában sincs az életműben példa boldog szerelemre.

Az országhatárok, a nyelvi határok, az érzékelés határai és a szexualitást határainak az átlépése dezintegrációs erővel bír az identitásra. Az

26 Ld. Michel Foucault: *A szexualitás története I-III* (ford. Ádám Péter, Albert Sándor, Szántó István, Somlyó Bálint, Sujtó László), Budapest, Atlantisz, 2001,

27 *Trilógia*, 181.

országhatárok átlépésének hátborzongató idegenség és otthontalanság a következménye, ráadásul az új ország rendszerint új nevet is jelent. Továbbá új nyelvet is, melynek pedig nyelvi idegenség a velejárója, a saját nyelv elvesztése, és ezzel együtt a saját nyelven megélt identitás sérülése. A nyelvvel végzett gyakorlatok pedig a világ határainak a mesterséges szűkítését eredményezik arra a tartományra, mely még éppen elviselhető az ikrek számára, vagyis a túlélést szolgálja. Az érzékelés határainak túlfeszítése szintén a túlélés érdekében történik: a test és a lélek felkészítése a megpróbáltatásokra. A szexualitás határainak az átlépése alapvető kulturális és civilizációs normákat sért, mellyel a szereplők kiiratkoznak a kultúrából és a civilizációból. Mindezek együttesen az identitások sérülékenységét, képlékenységét vonják maguk után, mely az Agota Kristof-életmű minden fontosabb szereplőjének sajátja. Ezek a szereplők azonban hétköznapi emberek, akik nem saját akaratukból kerültek olyan helyzetekbe, melyben kénytelenek mássá lenni, határokat és tabukat törni. A történelem erői mozgatják őket, melyeknek ki vannak szolgáltatva. A dolgok megtörténnek velük, de mindeközben tapasztalatra tesznek szert, melynek során óhatatlanul is megváltoznak, mássá lesznek.

Tóth Kinga

Karakterbeszéd

A Páciens

mocsárban mosnak a páciensek
lefolyóhabban állnak védőruhát merítenek
*ésteke*nek izzadság csöpög a párnahuzatból
torzóikon száradnak a nachthemdek

sáros lett a víz kavicsok peregnek
a zuhanyból leszereltem a *fejetis*
a bányató köpi fel a köveket
ebben a királyságban szellemek vezetik

azautót véletlenszerűen ébrednek *akómások*
mint egy mri-gép világít *amentő*
senki sem parkol senki sem szirénál
mégis bombariadó teletemető

némakéssüketek a kezek nem mennek át
a hangyateszten egy egész bolynyi menetel
csiklandozza a belső kart
mégsem érezni *némakéssüketek*

a trombózisra gondol már latja a pólyákat
„arosszkezemaz” tudok mást használni
liftbe szűrődnek a kinderstation sírásai
takaróalatti kummerlieder *takaróalatti*

itthagyottaké sorszámos beteglapon
előreírt cetlikon a lábujjakon
a c-utani negyedikéven *lepedőalatt*
vacogócudarban túlreményen

mosnak a mocsárban a páciensek
lefolyóhabba lepedőket merítenek
*ésteke*nek sóhajokat fújnak párnahuzatból
torzóikon száradnak a nachthemdek